

ТРАДИЦІ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА І УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО

Довгий час питання становища жінки в козацькому суспільстві та взаємовідносини козацтва та жіноцтва цікавили дослідників, в більшості випадків, опосередковано, при висвітленні інших соціальних проблем.

Однак уважний аналіз історіографії даної проблеми переконує, що ставлення козацтва до жінок не було таким однозначним як це здається на перший погляд. Адже Запорозька Січ мала ряд звичаїв і традицій, які регламентували зносини козаків з українським жіноцтвом. А вона, Січ, за слушним зауваженням В.Кульчицького, розвивалася на підставі тих своєрідних традицій і звичаїв, що склалися серед козаків протягом десятиліть [1, 60].

Адже і содомський гріх (крайню розпусту), і кривду, заподію жінці, коли козак "знеславить жінку як не належить", бо такий злочин "до знеславлення усього війська Запорізького служить" козаки зараховували до найтяжчих злочинів [2, 161]. Тим самим зневага до жінки була скоріше предметом осуду, ніж звитяги серед козаків і навіть суворо каралась.

Слід зазначити, що зневага до знатної жінки вважалася на українських землях тяжким злочином ще від часів Київської Русі.

За свідченням арабського автора XII століття Абу-Хаміда за такий злочин "винуватця позбавляли усього майна" [3, 142—143]. А давньоруський "Закон Судний людем", який входив до "Мірила Праведного", вимагав, аби майно винуватця передавалося скривджений, а кривдника карали "урізанням носа" [4, 658]. Серед документів "Війська Запорізького козацього Прилуцького полка Справой книги" є запис, який свідчить про те, що парубка Грицька за "содомський гріх" засуджено до спалення на багатті [5, 20].

Більше того, за ствердженням І. Каманіна у використуваному козаками праві існувало положення, згідно якого дружина за життя чоловіка користувалась рівним з ним правом придбання, відчуження й користування нерухомим майном [6, 47].

Отже, коли вичленити звичаї і традиції ставлення до жінки із загального масиву козацької звичаєвості, то привертає увагу той факт, що зневага до жінки і зверхнє ставлення до неї не були серед козаків предметом чоловічої звитяги та гордості як елемента тра-

диційної постави воїна-козака. За відсутності чітко вираженої агресивності по відношенню до жінки-українки в традиційній поставі козака стає більш помітною тенденція до ідеалізації образу жінки, особливо жінки-матері в світоглядних уявленнях козацтва.

Тим самим відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі, під час довгих небезпечних походів очевидно призводила не стільки до збуття, байдужості чи зневаги, скільки до ідеалізації жіночого начала [7, 46].

Звичаї і традиції ставлення козацтва до жінок не стільки пропагували серед січовиків безплатне життя, скільки виховували, особливо у молодих козаків, шанобливе ставлення до жінки.

Слід зазначити, що пошана до жінки-матері і повага до родинних зв'язків були, за твердженням М.Костомарова, одним з найголовніших елементів козацького характеру [8, 133].

Він вважав, що саме під впливом польських істориків, які ненавиділи козацтво, склалося уявлення про негативне ставлення козацького суспільства до жінки та родинних зв'язків [8, 133].

У козацьких піснях різних періодів знаходимо численні приклади художнього відображення цього елемента козацької звичаєвості.

Звернення до пісенної творчості при розгляді питання виявлення стосунків козацтва і жіноцтва цілком виправдане. Адже для того, аби краще пізнати характер народу, за твердженням М.Костомарова, слід вчиняти так, як це роблять з людиною яку бажають добре вивчити: необхідно шукати такі джерела, в яких би народ підсвідомо виказував себе [8, 47].

Хоча козацькі пісні ще не служили джерелом для вивчення окремих елементів козацької звичаєвості, а особливо стосунків козацтва і жіноцтва, проте вони ні на мить не відриваючись від життя та завжди відповідаючи тогочасному стану почуттів, являються своєрідним історичним джерелом і можуть служити багатющим матеріалом для їх вивчення [9, 219].

В більшості таких пісень немає безсторонньої розповіді. Вони завжди супроводжуються прямо чи опосередковано висловленим співчуттям або засудженням. Народна пісня допомагає з'ясувати найбільш важливі напрямки у способі мислення народу в конкретну епоху.

Зрозуміло, що при вивченні стосунків козацтва і жіноцтва на матеріалах народної історичної поезії ні в якому разі не можна абстрагуватися від способу і характеру передачі історичної інформації

та від ідейних напластунів, які згодом виникли. Адже козацькі пісні побутували протягом довгого часу, а значить в деяких з них є напашарування пізніших часів і змішування з піснями інших ідейно-тематичних циклів. Проте, і в цих піснях простежується живе конкретне, а подекуди навіть детальне описання елементів козацької звичаєвості, пов'язаної із ставленням козаків до жіноцтва. Зважаючи на існування в пісенних текстах напашарувань пізніших часів, уважне вивчення пісень дозволяє окреслити найбільш типові риси стосунків козацтва і жіноцтва. Ми вже звертали увагу на побутування серед козацтва звичаїв, які оберігали жінку від зневаги, виховували у козаків шанобливе ставлення до матері, дружини, сестри чи коханої дівчини.

В піснях знаходимо численні приклади художнього відображення цього елемента козацької звичаєвості:

"Ой добрая годинонька була,
Як матуся свого сина била,
А він їй сумирився,
А він їй сумирився,
Низько в ноги поклонився:
"Прости ж, прости, матусенько моя!"
("Ой, добрая годинонька була").

Або ще: "Зозуленько, моя ненько,
Закуй мені жалібненько,
Скажи мені ту дорогу,
Куди їхати до роду,
Що до роду, до родини
Та до вірної дружини."

("Рвуть води, шумлять лози").

М.Костомаров, характеризуючи ставлення козака-запорожця до своєї дружини, наводить такий пісенний приклад:

"Так кошовий коника сідлає
Його пані важенько вздыхає.
"Перестань ти коника сідлати
Перестану я важенько вздыхати.
Пане ж мій милий, пане мій, любий!
Таку славоньку робиш,
Що коника сідласш,
Мені правдоньки не кажеш!"
"Пані моя люба, пані моя мила!
Голубонька сива!
Поїдемо ми у путь-дорогу! [8, 133].

Подібні шанобливі звертання до жінки, матері чи дружини знаходимо у більшості козацьких пісень. Слід зазначити, що почуття, настрої і манера спілкування, що відображені в народній пісні, глибоко правдиві, бо відповідають обставинами, які їх породили.

Шанобливе звертання до матері і дружини було характерним не лише для пісенної творчості, але й для тогочасного епістолярного стилю, та для юридичних документів тих часів.

В листі, написаному охочекомонним полковником І.Новицьким, зустрічаємо досить поширене в ті часи звертання до дружини: "Миланія, моя мила пані, малжонка моя" [10, 23].

А лист кошового атамана Івана Малашевича до дружини полоцького воеводи Софії Денгоф починався такими словами: "Ясневельможная месці п(а)ні воеводина полоцкая і гетьманова полжна литовська, нам велце м(и)л(о)сцівая п(а)ні і в(е)л(и)ко добродійко!" [11, 18].

Записи, що заносилися до актових книг в XV - першій половині XVII століття, часто супроводжувалися словами "малжонці, моїй, милій пані".

Більшість дарчих записів занесених до актових книг жінками, закінчувалися юридичною формулою, яка пояснювала причину даріння: "Мужу свосму в знак любові до нього і вдячності за таку ж любов з його боку" [12, 96].

Чоловіки також дарували дружинам майно в подяку за "подружно любов і вірність" (16)

Вони часто супроводжували свої записи не менш красномовними виразами поваги до дружини: "Вона мені товаришем, а не слугою була" [13, 164].

Кохана дівчина, наречена — особа не менш шанована в козацькій поезії, ніж мати і дружина.

"Ви рідко зустрінете пісню, — підкреслював М.Костомаров, — де б не було видно, прив'язання козака до своєї "миленької" [8, 134].

"Не жаль мені доріженьки,
Що куриться курно,
Гей, що куриться курно.
А жаль мені дівчиноньки,
Що журиться дурно,
Гей, що журиться дурно!
("Розвивайся сухий дубе").

В пісні козак живе в постійному саморозділенні, адже серце кликало його до родини, до сімейного життя, а обов'язок змушував розлучатися з близькими його серцю людьми і рушати в похід.

Козак любить свій обов'язок, свою роль заступника, оборонця родини і віддає, страждаючи за родиною, перевагу військовій справі.

Прощальні пісні найбільш яскраво характеризують відношення козака до родинних обов'язків і до жіноцтва:

"Ой рад би я, матусенько, скоріше вернуться,
Да вже щось мій вороненький в воротах спіткнувся.
Ой Бог знає, коли вернусь, в яку годину.
Прийми ж мою Марусеньку, як рідну дитину.
("Засвістали козаченьки")
Або ще: "Ой прощай же, мамо, прощай

до морозів,
Привезу я худобоньки тобі десять возів."
("Соколику-сину")

М.Костомаров підкреслював, що пісні, які описують розлучення козака з дівчиною, найкращі коралі в українській пісенній поезії [8, 134].

Жінка в українській пісні зображувалася завжди найбільш яскравими і колоритними фарбами, а це дає підставу вважати, що в фольклорі козацького періоду повага до жінки була узвичасним явищем, а не виключенням. Більше того, жіночий репертуар значно перевищує чоловічий, що свідчить про значне насичення фольклору ідеями та поглядами, які сформувалися під впливом жінок, або за їх безпосередньої участі.

Приклади шанобливого і рівноправного ставлення до жінки знайшли відображення не лише в пісенній творчості, але й в легендах та переказах про козацьку вольницю, що свідчить про глибину проникнення цієї традиції в світогляд українського народу.

Так, в переказі "Як дівка Христя була кошовим", записаному в 1894 році у м.Нікополі на Катеринославщині дослідником Я.Новицьким, розповідається про те, як жінка була козацьким ватажком [15, 103—104]. А інший переказ - "Настина могила" розповідає про долю жінки-воїни, яка носила шаровари, козацьку шапку і воювала з ворогом не гірше чоловіка [16, 128].

Слід зазначити, що значне насичення фольклору козацького періоду ідеями, сформованими на основі традиції пошани до жінки та жінки-матері дає підстави вважати, що Запорозжя, яке утвердилося на арені політичного й історичного життя в середині XVI ст.

мало своєї рідної системи звичаїв, які регламентували стосунки козаків з жіноцтвом.

Більше того, в системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули навіть світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-Мати, Січ-Мати, як козацька шабля-мати, де Січ і Україна уособлювали ідеальну матір-заступницю, але й поклоніння жінці - матері - Богородиці. Саме її запорожці вважали своєю покровителькою і заступницею.

Це під її Покровом січовики не боялися ні вогню, ні грізної морської бурі. На всіх Січах церква її імені вважалась головною, а храмовим святом на Запорозжжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях Запорозьких Вольностей, присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважались серед козаків найшанованішими і чудодійними.

Отже, активна присутність жінки в українському фольклорі свідчить про те, що її фігура в тодішньому суспільному житті не розглядалась як небажана чи менш вартісна, ніж чоловіча. А відсутність в світоглядних уявленнях народу даної епохи агресивності, зверхності чи зневаги до жінки дає змогу говорити про існування в його свідомості стримуючих факторів, а саме звичаїв і традицій, пов'язаних з жіноцтвом.

Козацтво продовжувало цю народну традицію, адже в більшості козацьких пісень жінка постає як об'єкт замишування та ідеалізації. Насиченість козацької культури елементами пошани до жінки дає змогу говорити про паритетність у стосунках козацтва і жіноцтва.

ПРИМІТКИ

1. Довідник з історії України. Т.2. К.,Бондаренко, В.Гордієнко та інші. — К.,1995.
- 2.Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків.Т.1. — Львів.1990.
- 3.Цит за: Lewicki T. Ze studiow nad zrodalami arabskimi// Slawia antiqua. 1952/1953. т.3.
- 4.Мерило Праведное по рукописи XIVв. — М.1961.
- 5.Гайдай Г. Козацький Суд // Український світ. — 1996. — N1 — 3.

6. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К., 1884.

7. Кривошій О.П. Жінка в історії Запорізького козацтва // Жінки України: сучасний статус і перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. — Одеса. 1995.

8. Костомаров М.А. Слов'янська міфологія. — К., 1994.

9. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.

10. Заруба В.М. Рукописна книжкова спадщина України. — К., 1993.

11. Міщук Ю.А. З джерел до історії Кам'янської та Оленківської Січей // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України Вип.1. — ЗДУ, 1996.

12. Акти о брачном праве и семейном бите в Юго-Западной Руси ХУІ-ХУІІвв. // Архив Юго-Западной России. Т.ІІІ., Ч. VIII. — К., 1909.

13. Циг. за Левицьким О. Волинські оповідання з життя волинського панства XVI ст. — К., 1914.

14. Мордовець Левко /Левицький О./ Про шлюб на Україні — Русі в XVI-XVII ст. — Львів, 1906.

15. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1894. — Т.6. — Вып. II.

16. Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских козак и Новороссийского края. - СПб., 1889.